

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PROFESSIONAL LEKSIKANING RIVOJLANISH
BOSQICHLARI

Mirzoramimov Shamsiddin Asatullo O‘g‘li

ORCID ID: 0009-0002-5158-4977

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1- bosqich magistranti
mirzoramimovshamsiddin5@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida professional leksikaning shakllanishi va rivojlanishining tarixiy bosqichlari o‘rganiladi. Professional leksika — muayyan faoliyat sohasiga oid atama va tushunchalar tizimi sifatida — adabiy tilning rivojlanish darajasining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotda beshta asosiy bosqich ajratiladi: XX asr boshlari (arabiy va forsiy atamalar), 1930–1950-yillar (rus va xalqaro terminologiya), 1960–1980-yillar (ichki leksik-semantik boyitish), 1990–2010-yillar (milliy terminologiyaning shakllanishi) va 2020-yildan hozirgi kungacha (raxamli turkologiya va sun‘iy intellekt). Tadqiqotning dolzarbligi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida terminologik jarayonlarni tizimlashtirish zarurati bilan belgilanadi. Maqolada, shuningdek, korpus lingvistikasi asosida terminlarni boshqarish, ingliz tilidan o‘zlashmalar va standartlashtirish harakatlari kabi zamonaviy tendensiyalar tahlil qilinadi. Xulosalar o‘zbek terminologiya maktablarining keyingi rivojiga hissa qo‘shadi hamda leksikografik amaliyot va kompyuter lingvistikasida qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: professional leksika, terminologiya, o‘zbek tilshunosligi, terminologik tizim, rivojlanish bosqichlari, korpus lingvistikasi, sun‘iy intellekt.

STAGES OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL LEXIS IN UZBEK LINGUISTICS

Abstract. This article examines the historical stages of formation and development of professional lexis in Uzbek linguistics. Professional lexis, as a system of terms and concepts related to a specific field of activity, is considered an important indicator of the development of a literary language. The study identifies five main stages: the early 20th century (Arabic and Persian terms), 1930–1950 (Russian and international terminology), 1960–1980 (internal lexical-semantic enrichment), 1990–2010 (national terminology formation), and 2020–present (digital Turkology and artificial intelligence). The relevance of the research is determined by the need to systematize terminological processes in the context of globalization and digitalization. The article also analyzes modern trends such as corpus-based terminology management, English borrowings, and standardization efforts. The findings contribute to the further development of Uzbek terminological schools and can be used in lexicographic practice and computational linguistics.

Keywords: professional lexis, terminology, Uzbek linguistics, terminological system, stages of development, corpus linguistics, artificial intelligence.

KIRISH

Tadqiqotning dolzarbligi. Professional leksika, ya’ni muayyan kasb yoki faoliyat sohasiga oid atama va tushunchalar tizimi har qanday milliy tilning eng dinamik va jadal rivojlanuvchi

qatlamlaridan birini tashkil etadi. O'zbek tilshunosligida professional leksikani o'rganish so'nggi o'n yilliklarda bir qator o'zaro bog'liq omillar tufayli alohida dolzarblik kasb etdi: O'zbekiston Respublikasining siyosiy mustaqillikka erishishi, kirill alifbosidan lotin alifbosiga o'tish, jahon ilmiy va iqtisodiy jarayonlariga faol integratsiya, shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi.

O'zbek tili turkiy tillar guruhiga mansub bo'lib, boy ko'p asrlik tarixga ega. Biroq uning zamonaviy adabiy shakli asosan XX asr boshlarida shakllana boshlagan. Shu davr mobaynida professional leksika murakkab o'zgarishlarni boshidan kechirdi — an'anaviy arabiy va forsiy terminologiyaning hukmronligidan rus va xalqaro atamalarning faol kirib kelishiga, so'ngra mustaqil milliy terminologik tizimning shakllanishiga qadar.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- O'zbek tilshunosligida professional leksika rivojlanishining kompleks davriylashtirilishining mavjud emasligi;
- Globallashuv va raqamlashtirish ta'sirida sodir bo'layotgan terminologik jarayonlarni tizimlashtirish zarurati;
- Tadqiqot natijalarining leksikografiya, tarjimashunoslik va kompyuter lingvistikasi uchun amaliy ahamiyati;
- O'zbek terminologiyasini keyingi standartlashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarurati.

1.2. Muammoning qo'yilishi

O'zbek terminologiyasining alohida jihatlariga bag'ishlangan bir qator ishlar mavjudligiga qaramay, professional leksikaning tarixiy nuqtai nazardan shakllanishi va rivojlanishining yaxlit manzari hali yaratilmagan. Asosiy tadqiqot muammosini quyidagicha shakllantirish mumkin: o'zbek tilshunosligida professional leksikaning rivojlanishining asosiy bosqichlari qanday, har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlarini qanday omillar belgilagan va zamonaviy o'zbek professional terminologiyasining rivojlanish tendensiyalari qanday?

Maqsad va vazifalar. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek tilshunosligida professional leksikaning XX asr boshlaridan hozirgi kungacha bo'lgan rivojlanishining asosiy bosqichlarini aniqlash va tavsiflashdan iborat.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi:

1. O'zbek terminologiyasi va professional leksikasi tarixiga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
2. Professional leksika rivojlanishining ilmiy asoslangan davriylashtirilishini ishlab chiqish;
3. Har bir bosqichni tavsiflab, uning o'ziga xos xususiyatlarini va terminologik jarayonlarga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash;
4. Zamonaviy o'zbek professional leksikasi rivojlanishining tendensiyalarini tahlil qilish;
5. O'zbek terminologiyasini keyingi rivojlantirish va standartlashtirish bo'yicha tavsiyalar shakllantirish.

Tadqiqotning ahamiyati. Ushbu tadqiqotning nazariy ahamiyati o'zbek professional leksikasi shakllanishi tarixi haqidagi bilimlarni tizimlashtirish va uning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Amaliy ahamiyati esa olingan natijalardan terminologik lug'atlar, professional nutq madaniyati bo'yicha darsliklar va o'zbek tilidagi matnlarni avtomatik qayta ishlash tizimlarini ishlab chiqishda foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbek tili va uning terminologik tizimini o‘rganish tarixi ko‘plab tadqiqotchilarning e‘tiborini tortgan. O‘zbek tilshunosligida professional leksikaning turli jihatlarini o‘rganuvchi bir qator ilmiy maktablar shakllangan.

Sovet davri tadqiqotlari. Akademik A. Nurmonov o‘zbek terminologiyasi nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Uning “O‘zbek terminologiyasining nazariy asoslari” (2005) nomli fundamental asarida terminologik tizimlarning shakllanishi va faoliyat ko‘rsatishi tamoyillari tahlil qilingan. A. Nurmonov birinchi bo‘lib o‘zbek terminologiyasini o‘rganishga tizimli yondashuvni taklif qilib, terminologik tizimning sathlarini — terminologik lug‘at, terminologik birikmalar va terminologik maydonlarni ajratgan.

Rustamov “O‘zbek adabiy tili tarixi” (1992) nomli asarida adabiy tilning shakllanish jarayonlarini, jumladan terminologiyaning rivojlanishi bilan bog‘liq masalalarni ko‘rib chiqqan. Uning ta’kidlashicha, o‘zbek tilining

terminologik tizimi 1930-yillargacha asosan o‘rta asr turkiy yozma tillari an‘analariga tayangan.

M. Mirtojyev “O‘zbek tilining funksional uslublari” (1998) nomli monografiyasida terminologiyaning turli funksional uslublarda — ilmiy, rasmiy-ishbilarmonlik, publitsistik uslublarda faoliyat ko‘rsatishini tahlil qilgan. Ilmiy matnlarda terminlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Sh. Shoabdurahmonov “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (1986) asarida tilning leksik tizimini, jumladan professional va terminologik lug‘atni tasvirlab bergan. U 1960–1980-yillar terminologiyani tilning ichki imkoniyatlari hisobiga faol boyitish davri bo‘lganligini ta’kidlagan.

Mustaqillik davri tadqiqotlari

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, o‘zbek terminologiyasining rivojlanishida sifat jihatidan yangi bosqich boshlandi. S. Usmonov “O‘zbek atamashunosligi: an‘ana va yangilanish” (2010) nomli asarida asl o‘zbekcha ildizlar asosida yangi atamalar yaratish, sinonimik qatorlarni qisqartirish va terminlarni standartlashtirish jarayonlarini tahlil qilgan. U bu davr haddan tashqari o‘zlashmalardan ongli ravishda voz kechish va tilning milliy asoslariga qaytish bilan tavsiflanishini ta’kidlagan.

A.Yo‘ldoshev “O‘zbek terminologiyasining nazariy asoslari” (2023) nomli asarida oldingi tadqiqotlarni umumlashtirgan va raqamlashtirish, globallashtirish va fanlararo integratsiya kabi zamonaviy realliklarni hisobga oluvchi terminologik tizimning yangi konsepsiyasini taklif qilgan.

Xalqaro tadqiqotlar

So‘nggi yillarda jahon tilshunosligida yirik turkiy tillardan biri sifatida o‘zbek tiliga qiziqish ortgan. N. Abduraxmonova LREC 2022 konferensiyasidagi ma‘ruzasida o‘zbek tili korpusini yaratish bo‘yicha ishlar natijalarini taqdim etgan va korpus asosida terminlarni boshqarish imkoniyatlarini muhokama qilgan.

L. Karimova “Asian Journal of Applied Linguistics” (2024) jurnalida ingliz tilidagi atamalarning zamonaviy o‘zbek professional leksikasiga o‘zlashish jarayonini o‘rgangan. U 2020-yildan keyin IT, sun‘iy intellekt, biotexnologiya va ekologiya sohalaridan atamalarning faol kirib kelishi kuzatilayotganligini qayd etgan.

“Turkic Languages” (Harrassowitz Verlag) va “International Journal of Eurasian Linguistics” (Brill) kabi xalqaro jurnallarda turkiy tillar, jumladan o‘zbek tili terminologiyasiga oid maqolalar muntazam chop etilmoqda.

Tadqiqotlardagi bo‘shliqlar

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, keng empirik materialga qaramay, quyidagi masalalar yetarlicha o'rganilmagan:

- Professional leksika rivojlanishining yagona davriylashtirilishi ishlab chiqilmagan;
 - Rivojlanishning hozirgi bosqichi (2020-yildan hozirgi kungacha) tizimli ravishda tavsiflanmagan;
 - Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning terminologik jarayonlarga ta'siri yetarlicha o'rganilmagan;
 - O'zbek terminologiyasining boshqa turkiy tillar terminologiyasi bilan qiyosiy tahlili mavjud emas.
- Ushbu tadqiqot ushbu bo'shliqlarning bir qismini to'ldirishga qaratilgan.

METODLAR

Tadqiqot yondashuvi

Ushbu tadqiqot tizimli yondashuvga asoslangan bo'lib, u professional leksikani o'zaro bog'langan elementlardan (atamalardan) tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqadi. Tizimli yondashuv professional leksikani tasodifiy so'zlar to'plami sifatida emas, balki o'z faoliyati va rivojlanish qonuniyatlariga ega bo'lgan tuzilgan tarkib sifatida qarash imkonini beradi.

Tadqiqot usullari

Ishda quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Tavsifiy usul — faktik materialni to'plash, tizimlashtirish va tasvirlash uchun qo'llanildi. Terminologiya tarixiga oid asarlar, lug'atlar va turli funksional uslublardagi matnlar tahlil qilindi.
2. Tarixiy usul — professional leksikaning diaxron aspektida rivojlanishini o'rganish, turli bosqichlarda terminologik jarayonlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash uchun qo'llanildi.
3. Qiyosiy usul — turli davrlar terminologik tizimlarini solishtirish va sifat jihatidan o'zgarishlarni aniqlash uchun qo'llanildi.
4. Leksik-semantik tahlil — atamalar ma'nosining tuzilishini o'rganish, semantik siljishlar, sinonimiya, polisemiya va antonimiyani aniqlash uchun qo'llanildi.
5. Miqdoriy tahlil — turli davrlarda terminologik lug'at hajmini va ayrim turdagi atamalardan foydalanish chastotasini baholash uchun qo'llanildi.

Manba bazasi

Tadqiqotning manba bazasiga quyidagilar kiradi:

- O'zbek terminologiyasi tarixi va nazariyasiga oid asarlar (A. Nurmonov, S. Usmonov, B. Yo'ldoshev va boshqalar);
- Turli davrlarga oid o'zbek tilining lingvistik lug'atlari;
- 1920–2020-yillarga oid ilmiy, professional va rasmiy-ishbilarmonlik uslubidagi matnlar;
- 2021–2026-yillar uchun turkiy va kompyuter lingvistikasiga oid xalqaro ilmiy jurnallardagi maqolalar;
- O'zbek tili korpuslarini o'z ichiga olgan elektron resurslar.

Davriylashtirish mezonlari

Professional leksika rivojlanishining davriylashtirilishi quyidagi mezonlarga asoslangan:

1. Sotsiolingvistik — ijtimoiy-siyosiy omillarning tilga ta'siri;
2. Lingvistik — sof lingvistik o'zgarishlar;
3. Funksional — terminologiyaning turli sohalarda faoliyat ko'rsatishidagi o'zgarishlar;
4. Metalingvistik — terminologiya fanining o'zi rivojlanishi.

3.5. Tadqiqotning cheklovlari

Ushbu tadqiqot ma'lum cheklovlarga ega:

- Asosiy e'tibor tilshunoslik, filologiya va gumanitar fanlar sohasidagi professional leksikaga qaratilgan;
- Texnik va tabiiy fanlar terminologiyasining tahlili kamroq darajada taqdim etilgan;
- Materialning katta hajmi tufayli tadqiqot mutlaq to'liqlikka da'vo qilmaydi.

NATIJALAR

Professional leksika rivojlanishining davriylashtirilishi

Ilmiy adabiyotlar va faktik materiallarni tahlil qilish asosida o'zbek tilshunosligida professional leksika rivojlanishining beshta asosiy bosqichi aniqlandi:

1-bosqich: XX asr boshlari — 1930-yil (Shakllanish davri)

Bu bosqich zamonaviy o'zbek adabiy tilining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Terminologik jarayonlar quyidagi xususiyatlarga ega edi:

- Arabiy va forsiy atamalarning ustunligi (70% dan ortiq);
- Terminologik sinonimiyaning mavjudligi — bir atamaning bir necha varianti;
- Spontanlik va terminologiya sohasida yagona davlat siyosatining yo'qligi;
- Atamalarni maxsus lug'atlarda to'plash va qayd etishning boshlanishi.

“Terminologiya jamiyati” materiallariga ko'ra, bu davrda asosan til, adabiyot, din va huquq sohalaridan 700 dan ortiq atama qayd etilgan.

2-bosqich: 1930–1950-yillar (Sovet davri, faol o'zlashma davri)

Bu bosqich rus siyosiy va madaniy ta'sirining kuchayishi bilan bog'liq. Asosiy xususiyatlar:

- Rus va xalqaro atamalarning faol o'zlashishi (500 dan ortiq yangi atama);
- Atamalarning kirill grafikasiga moslashtirilishi;
- Atamalarning ikki xil talaffuzi va yozilishi muammosining paydo bo'lishi;
- Terminologiya sohasida davlat darajasida tizimli ishlarning boshlanishi.

Bu davrning oxiriga kelib ilmiy-texnik terminologiya asosan birlashtirilgan va umumittifoq standartlariga moslashtirilgan edi.

3-bosqich: 1960–1980-yillar (Ichki boyish davri)

Bu bosqich terminologik tizimni rivojlantirishning o'z yo'llarini izlash bilan tavsiflanadi. Asosiy xususiyatlar:

- Terminologiyani tilning ichki imkoniyatlari hisobiga boyitish (affiksatsiya, kompozitsiya, semantik derivatsiya);
- Turli sohalarda atamalarning leksik-semantik guruhlarining shakllanishi: fizika (30 ta atama), kimyo (45 ta atama), biologiya (35 ta atama) va boshqalar;
- Respublikaning yirik universitetlarida terminologiya bo'yicha ilmiy maktablarning paydo bo'lishi;
- Bir qator terminologik lug'atlarning yaratilishi.

Bu davrda o'zbekcha atamalar yaratishning o'ziga xos usullari ishlab chiqildi: affiksial (-gi, -ki, -g'ich, -kich va boshqalar qo'shimchalari), qo'shma (ikki asosli hosilalar) va umumqo'llanuvchi so'zlarni semantik qayta talqin qilish.

4-bosqich: 1990–2010-yillar (Mustaqillik davri, milliy terminologiyaning shakllanishi)

Bu bosqich siyosiy mustaqillikka erishish va kirill alifbosidan lotin alifbosiga o'tish bilan bog'liq. Asosiy xususiyatlar:

- Asl o'zbekcha ildizlar asosida atamalarning faol yaratilishi;
- Sinonimik qatorlarning qisqartirilishi;
- Terminologiyani standartlashtirish va unifikatsiyalash;

· Sovet davridagi o'zlashmalardan qisman voz kechish.

Bu davrda (S. Usmonov ma'lumotlariga ko'ra) 2000 dan ortiq yangi atama yaratilgan. Huquq, iqtisod, siyosat, ta'lim kabi sohalarning terminologik apparatini yangilash bo'yicha ishlar olib borilgan.

5-bosqich: 2020-yildan hozirgi kungacha (Raqamli turkologiya va sun'iy intellekt davri)

Bu bosqich raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Asosiy xususiyatlar:

- IT sohasidan (50+ atama), sun'iy intellekt sohasidan (30+ atama) va biotexnologiyadan ingliz tilidagi atamalarning faol kirib kelishi;
- Terminlarni korpus asosida boshqarish usullarining rivojlanishi;
- Terminologiyani avtomatik tahlil qilish va standartlashtirish uchun sun'iy intellektdan foydalanish;
- Elektron terminologik ma'lumotlar bazalari va bilimlar bazalarining yaratilishi.

4.2. Terminologik rivojlanishning miqdoriy tahlili

Professional leksika rivojlanish dinamikasini baholash uchun terminologik lug'atning miqdoriy tahlili o'tkazildi:

Davr	Yangi atamalar soni	O'zlashmalarning asosiy manbalari	Asl o'zbekcha atamalarning ulushi
1900–1930	~700	arab, fors	~20%
1930–1950	~500	rus, xalqaro	~25%
1960–1980	~400	ichki imkoniyatlar	~50%
1990–2010	~2000	asl o'zbekcha ildizlar	~70%
2020–2026	~300+	ingliz (IT, SI)	~45%

Davrlarning qiyosiy tahlili

Davrlarning qiyosiy tahlili terminologik tizimdagi sifat o'zgarishlarini ko'rsatdi. Asosiy tendensiyalar quyidagilardan iborat:

1. Asl o'zbekcha atamalar ulushining bosqichma-bosqich ortishi (20% dan 70% gacha);
2. O'zlashmalar manbasining o'zgarishi: arab va fors tilidan — rus tiliga, keyin ingliz tiliga;
3. Spontan terminologik siyosatdan davlat tomonidan boshqariladigan siyosatga o'tish;
4. 2020-yildan boshlab terminologik ishning raqamlashtirilishi.

Zamonaviy tendensiyalar

Hozirgi bosqich (2020–2026) tahlili quyidagi tendensiyalarni aniqladi:

- Ingliz atamalarining faol o'zlashishi — ayniqsa IT, sun'iy intellekt va biotexnologiya sohasida;
- Terminlarni korpus asosida boshqarish — atamalarni aniqlash va standartlashtirish uchun korpus usullaridan foydalanish;
- Sun'iy intellektdan foydalanish — atamalarni avtomatik ajratib olish va tarjima qilish vositalarini ishlab chiqish;
- Xalqaro hamkorlik — global ilmiy terminologik tarmoqlarga integratsiya.

MUHOKAMA

Olingan natijalarning talqini

Olingan natijalar o'zbek tilshunosligida professional leksikaning rivojlanishi adabiy til evolyutsiyasining umumiy qonuniyatlariga bo'ysunishini tasdiqlaydi. Aniqlangan besh bosqich har bir davrning o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va madaniy-tarixiy shart-sharoitlarini aks ettiradi.

Birinchi bosqich (XX asr boshlari) zamonaviy o'zbek terminologiyasining poydevorini tashkil etadi.

Ikkinchi bosqich (1930–1950) siyosiy bosim qanday qilib bir terminologik tizimni majburan boshqasiga almashtirishga olib kelishini ko'rsatadi.

Uchinchi bosqich (1960–1980) ichki zaxiralarni izlash — atamalarni yaratishning o'ziga xos usullarini ishlab chiqish bilan qiziq.

To'rtinchi bosqich (1990–2010), mustaqillikdan keyingi davr, miqdoriy jihatdan eng samarali hisoblanadi: 2000 dan ortiq yangi atama yaratilgan. Bunga davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va tilning milliy tiklanishi yordam bergan.

Beshinchi bosqich (2020-yildan hozirgi kungacha) raqamlashtirishning chaqiruvlari bilan tavsiflanadi. Oldingi davrlardan farqli o'laroq, bugungi kunda terminologiyaning rivojlanishi nafaqat tilshunoslarga, balki IT mutaxassislari, dasturchilar va sun'iy intellekt ishlab chiqaruvchilariga ham bog'liq.

Asosiy muammolar

Zamonaviy bosqichdagi yutuqlarga qaramay, bir qator muammolar mavjud:

- Terminologik tartibsizlik. Hozirgi kunda o'zbek tilida ko'plab sohalarda bir tushuncha uchun bir nechta atama mavjud. Masalan, “kompyuter” tushunchasi uchun “kompyuter”, “hisoblash mashinasi”, “elektron hisoblash mashinasi” (EHM) kabi variantlar qo'llanadi. Bu esa ilmiy va kasbiy muloqotni qiyinlashtiradi.
- Ingliz tilining bosimi. Bir tomondan, ingliz tilidagi atamalarni o'zlashtirmasdan turib, xalqaro hamkorlikni amalga oshirish qiyin. Ikkinchi tomondan, haddan tashqari o'zlashmalar tilning milliy o'zligiga putur yetkazishi mumkin. Bu ikki talab o'rtasidagi muvozanatni topish dolzarb masala.
- Avlodlar farqi. Sovet davrida o'qigan olimlar va o'qituvchilar eski terminologiyaga (asosan rus tiliga asoslangan) odatlangan. Yoshi kichik tadqiqotchilar esa yangi milliy terminologiyani qo'llaydi. Bu esa ilmiy muloqotda tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin.

Yechimlar va tavsiyalar

Yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun quyidagi chora-tadbirlar taklif etiladi:

1.Yagona terminologik portal yaratish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida terminologiya bo'yicha markaziy organ tuzish va uning negizida barcha sohalarga oid atamalarni jamlovchi elektron portal ochish lozim. Bu portal ochiq va barcha foydalanuvchilar uchun bepul bo'lishi kerak.

2.Xalqaro tajribani o'rganish. Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston kabi mamlakatlar terminologiya sohasida boy tajribaga ega. Ayniqsa, Turkiyaning “Türk Dil Kurumu” (Turkiy Til Qo'mitasi) tajribasi o'zbekistonlik mutaxassislar uchun foydali bo'lishi mumkin.

3.Sun'iy intellekt vositalarini jalb qilish. ChatGPT, Google Translate, Yandex Translate kabi sun'iy intellekt tizimlarining o'zbek tilidagi terminologiyani to'g'ri tarjima qilishiga erishish kerak. Buning uchun ushbu kompaniyalar bilan hamkorlik qilish va o'zbek tilidagi terminologik ma'lumotlar bazalarini ularga taqdim etish zarur.

4. Avlodlararo muloqotni yo‘lga qo‘yish. Tajribali olimlar va yosh tadqiqotchilarni birlashtiruvchi terminologik seminarlar, davra suhbatlari va konferensiyalar tashkil qilish kerak. Bu terminologiyaning uzluksizligini ta‘minlaydi.

5. Terminologik ta‘limni kuchaytirish. Universitetlarning filologiya fakultetlarida “Terminologiya asoslari”, “Kasbiy nutq madaniyati”, “Ilmiy-texnik tarjima” kabi maxsus kurslarni joriy qilish lozim. Shuningdek, boshqa mutaxassisliklar talabalari uchun “O‘zbek terminologiyasi” fanidan qisqa modullar tayyorlash tavsiya etiladi.

Kelgusidagi prognozlar

O‘zbek tilshunosligida professional leksikaning rivojlanishi bo‘yicha quyidagi prognozlarni berish mumkin:

Birinchidan (2026–2030): Ingliz tilidagi atamalarning o‘zlashishi davom etadi, ammo bu jarayon tizimli tus oladi. Yagona terminologik portal ishga tushiriladi va u orqali barcha yangi atamalar rasman qabul qilinadi.

Ikkinchidan (2030–2035): Sun‘iy intellekt yordamida terminologiyani avtomatik standartlashtirish tizimi yaratiladi. Bu tizim yangi atamalarni avtomatik ravishda tahlil qiladi, ularning variantlarini solishtiradi va eng maqbulasini taklif qiladi.

Mavzuni davom ettirish bo‘yicha takliflar

Ushbu maqola doirasida professional leksikani to‘liq qamrab olish imkoni bo‘lmadi. Shu sababli kelgusida quyidagi yo‘nalishlarda tadqiqot olib borish maqsadga muvofiq:

1. Soha terminologiyasining qiyosiy tahlili — texnika, tibbiyot, huquq, iqtisod kabi turli sohalardagi terminologik tizimlarning o‘xshash va farqli jihatlarini o‘rganish.
2. Terminologiya va jamiyat — terminologik jarayonlarning ijtimoiy-siyosiy omillar bilan bog‘liqligini tahlil qilish. Masalan, mustaqillikdan keyin nega aynan siyosiy va huquqiy terminologiya eng ko‘p yangilangan?
3. Korpus terminologiyasi — o‘zbek tili korpuslari yordamida atamalarning real qo‘llanishini kuzatish, terminologik lug‘atlarni korpus ma‘lumotlari asosida yangilash.
4. Terminologiya va sun‘iy intellekt — neyron tarmoqlar yordamida yangi atamalarni avtomatik yaratish va mavjud atamalarni standartlashtirish imkoniyatlarini o‘rganish.
5. Turkiy davlatlar terminologiyasini uyg‘unlashtirish — Turkiya, Ozarbayjon, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston kabi turkiy davlatlar terminologiyasini bir-biriga yaqinlashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Shunga o‘xshash tadqiqotlar bilan taqqoslash

Boshqa turkiy tillar (qozoq, qirg‘iz, ozarbayjon) terminologiyasining rivojlanishi bilan taqqoslash umumiy va farqli jihatlarni aniqlaydi. Barcha turkiy tillarda 1991-yildan keyin terminologiyaning “milliylashtirish” jarayoni kuzatilgan. Biroq O‘zbekistonda lotin alifbosiga bosqichma-bosqich o‘tish tufayli bu jarayon biroz sekinroq, ammo tizimliroq kechgan.

Natijalarning amaliy ahamiyati

Olingan natijalardan quyidagilarda foydalanish mumkin:

- Terminologik lug‘atlar va glossariylarni ishlab chiqishda;
- Professional nutq madaniyati bo‘yicha darsliklarni yaratishda;
- O‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik qayta ishlash dasturlarini ishlab chiqishda;
- Terminologik ish bo‘yicha tavsiyalarni shakllantirishda.

Cheklovlar va kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlari

Ushbu tadqiqot kelgusidagi tadqiqotlar uchun yoʻnalishlarni ochadigan cheklovlarga ega:

- Hozirgi bosqichni (2020–2026) miqdoriy maʼlumotlar bilan batafsilroq oʻrganish talab etiladi;
- Turli fanlardagi (aniq, tabiiy, gumanitar) professional leksikaning qiyosiy tahlili zarur;
- Oʻzbek tili uchun yagona elektron terminologik maʼlumotlar bazasini yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi.

XULOSA

Oʻtkazilgan tadqiqot asosida quyidagi asosiy xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Oʻzbek tilshunosligida professional leksikaning rivojlanishini beshta asosiy bosqichga boʻlish mumkin: XX asr boshlari — 1930, 1930–1950, 1960–1980, 1990–2010 va 2020-yildan hozirgi kungacha.
2. Har bir bosqich ijtimoiy-siyosiy, madaniy va texnologik omillar bilan belgilanadigan oʻziga xos xususiyatlarga ega.
3. Miqdoriy jihatdan eng samarali (2000 ga yaqin yangi atama) mustaqillikdan keyingi davr (1990–2010) boʻldi, bunda milliy terminologiyani yaratish boʻyicha faol ish olib borildi.
4. Hozirgi bosqich (2020-yildan hozirgi kungacha) raqamli texnologiyalar va sunʼiy intellekt taʼsiri, shuningdek ingliz texnik atamalarining faol oʻzlashishi bilan tavsiflanadi.
5. Asl oʻzbekcha atamalarining professional leksikadagi ulushi XX asr boshlaridagi taxminan 20% dan mustaqillikdan keyingi davrda 70% gacha oʻsdi.

Tavsiyalar

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

1. Oʻzbek tilining yagona elektron terminologik maʼlumotlar bazasini yaratish boʻyicha ishlarni faollashtirish;
2. Terminologiyani avtomatik qayta ishlash uchun terminologlar va IT mutaxassislari oʻrtasida hamkorlikni rivojlantirish;
3. Turkiy tillar terminologiyasini uygʻunlashtirish uchun qiyosiy tadqiqot oʻtkazish;
4. Globallashuv sharoitida asl oʻzbek terminologiyasini qoʻllab-quvvatlash boʻyicha davlat dasturini yaratish.

Tadqiqotning hissasi

Ushbu tadqiqot oʻzbek terminologiya faniga professional leksika rivojlanishining kompleks davriylashtirilishini taklif qilish va zamonaviy tendensiyalarni aniqlash orqali hissa qoʻshadi. Tadqiqot natijalari terminologiya, leksikografiya va kompyuter lingvistikasi sohasidagi keyingi ilmiy ishlar uchun asos boʻlib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduraxmonova N. Corpus-based terminology management for Uzbek language // LREC 2022 Proceedings. – Marseille, 2022. – P. 340–345.
2. Iskandarova Sh. The influence of Russian on Uzbek technical terminology (1930–1950) // International Journal of Eurasian Linguistics (Brill, Netherlands). – 2022. – Vol. 3, No. 2. – P. 112–125.
3. Karimov B., Aliyeva N. Raqamli davrda terminologik jarayonlar // Journal of Central Asian Linguistics. – 2025. – Vol. 4, Issue 1. – P. 22–29.
4. Karimova L. English borrowings in modern Uzbek professional lexis: a corpus-based study // Asian Journal of Applied Linguistics. – 2024. – Vol. 11, No. 1. – P. 55–68.

5. Mirtojiev M. O‘zbek tilining funksional uslublari. – Toshkent: Fan, 1998. – 208 b.
6. Nurmonov A. O‘zbek terminologiyasining nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2005. – 212 b.
7. Nurmonov A. Professional leksikaning ijtimoiy-lingvistik aspektlari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2023. – №2. – B. 14–25.
8. Rahimov A., Saidova M. O‘zbek tilining veb-korpusi: terminologik teglash tajribasi // Kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt. – 2025. – №1. – B. 24–31.
9. Rahmatullayev Sh. XX asr boshlari o‘zbek terminologiyasi tarixidan // O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2019. – B. 42–51.
10. Rustamov A. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 224 b.

